

ДЕЛИНКВЕНТ ХУЛҚ-АТВОР –ДОЛЗАРБ ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА.

Л.Я.Олимов-БухДУ Психология кафедраси катта ўқитувчиси

Жамиятдаги маънавий муҳитнинг таъсирини кучайтириш, ёшларга таълим-тарбия бериш шахс ижтимоийлашувнинг тизимли амалга ошишига кўмаклашади. Жамиятда мавжуд маънавий ахлоқий меъёрлар ёшларимизни жамиятда ўз ўринларини топишларига, интилувчан, ватанпарвар қилиб тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Мустақилликга эришганимиздан сўнг жамиятда ислохатлар, янгиланишлар амалга оширилмоқда. Бу ўзгаришлар жамиятда мавжуд эски мувозанатларнинг ўзгариши, янги меъёрларнинг кириб келшига асос бўлади. Дунё миқёсидаги глобал ижтимоий ўзгарувчанликнинг кучайиши муҳтожлик, жиноятчилик, миллатлар ўртасидаги низолар, ишсизлик, каби долзарб ижтимоий муаммоларни юзага келтирмоқда. Дунё мамлакатларида демографик инқироз, оила инқироzi, алкоголизм, зўравонлик, ўзаро муносабатлардаги зиддиятлар, ёшларнинг қаровсизлиги, жиноятчилик ва бошқа ижтимоий хатарли ҳодисаларда шаклида намоён бўлмоқда.

Ёшлардаги делинквентликнинг ўзига хослиги урф-одатлар (расм-русумлар ва бошқ.) орасидаги ёшларнинг ҳуқуқий мавқеи(статуси)ини йўққа чиқаради. Делинквент хулқ-атворнинг аниқ таърифи (от лат. delictum – хатти-ҳаракат, ингл. - delinquency - ҳуқуқбузар, гуноҳкор). Ёшлар делинквентлиги деганда хусусан ёшлар томонидан амалга ошириладиган ножўя хатти-ҳаракатларни кўрсатиш мумкин Ҳуқуқий жиҳатдан "Ёшлар делинквентлиги" тушунчаси ёшлар ҳуқуқбузарлиги маъносида ишлатилиб, уларни барчасига лаънат тамғасини босиш эмас, балки қандайдир умумийликда “жиноятчи” деб номлаш ҳам мумкин.

Делинквент тушунчасини ёритиш жараёнида айтиш мумкинки-жамиятга қарши, индивиднинг ноқонуний хулқ-атворлари, индивиднинг ножўя хатти – ҳаракатлари (англаб етилган ёки англаб етилмаган), зарарли жиҳатларини кўпайиши, яккаланиш, жамиятдан ажралиб қолиш (маргиналлашув), ўз фаолиятида қонунларга бўйсунмаслигини кўриш мумкин. Бир мунча аҳамияти паст бўлган делинквент хулқ-атвор кўринишлари булар жиноят кодексди қайд

қилинмаган: кичик безориликлар, харидор томонидан магазиндаги нарсани билдирмасдан олиб кетиши, транспорт ва бозордаги майда ўғирликлар, ёқалашиши натижасида енгил жароҳат етказиш, сотувчи харидорни алдаши, солиқ ходимларини алдаш, ишга кеч қолиш, тақиқланган жойларда чекиш ва бошқалар. Делинквент хулқ-атвор ҳаракатлари кўпинча ўсмир ёши ўқувчиларида кузатилади: кечгача кўчада юриш, спиртли маҳсулотларини истемол қилиш, муштлашиш, ўзини катталардай ҳис қилиш, дарслардан қочиш, гиёҳванд моддаларни истемол қилиш, бошқа синфдошларининг нарсаларини ўғирлаш, жамият ижтимоий меъёрларини бузиш, жамият мулкани талан тароҷ қилиш, деворларга ёзиш ёки чизиш. Ёшлардаги делинквент хулқ-атвор элементларнинг бўлишига асосан бошқарув тизимидаги хатолар сабаб.

Бундан ташқари, хоҳлаган хулқ агар жамоатчилик фикрига тўғри келмас экан, у девиант деб айтилади. Агар қонунга номувофиқ бўлса бу –делинквент деб айтилади. Номақбуллик бу жазони англамайди. Жиноий жавобгарлик деликвент ва жиной хулқ орасидаги чегаралар орқали тафсифланади. Ўсмир милиция таянч пунктида рўйхатда туради бу-делинквент дейилиши мумкин лекин жиноятчи эмас. (қачонки унинг айби судда тасдиқланиб жазо берилмагунча). Ўсмирлар ўртасида деликвент хулқ-атвор доимий тарзда ўзгариб бормоқда бу ачинарли ҳолдир.

Биринчидан, ўсмирлар муҳитида девиант хулқ-атворнинг ҳиссаси ўсмирлардаги инқироз ҳолатига мувофиқ ривожланади. Иккинчидан, бу хулқ атворнинг кенгайишига ёшлар хулқидаги турли субмаданий ўзгаришлар турли минтақаларда баъзи девиант ҳисобланган хатти-ҳаракатлари меъёр деб қабул қилинганлиги сабаб. В.Скобкин ва бошқа бир қанча олимларнинг фикрича ўсмир инқироз ҳолатини ҳал қилиш албатта ўсмир девиантлик ҳолати орқали амалга ошиилади. Нимагаки оғиш урф одатлар ўзгаришининг ташаббускори, ва ўсишини таъминловчиси ҳисобланади. Бундан ташқари ижтимоий оғиш жамият қарама-қаршилигида жуда муҳим роль ўйнайди. Бир томондан у барқарор жамият учун хавф. Бошқа томондан девиант хулқ-атвор маданий адаптация (мослашув)да ижтимоий ўзгарувчанликни амалга ошишида муҳим роли йўнайди. Бир қанча

мумтоз ва чет эл социологларининг фикрларига мувофиқ оғма хулқ атвор (девиант) жинойй хулқ – атвор (криминал), делинквент (жинойиликкача) ва ахлоқсизлик (беҳаёлик). Ушбу типлар (турли туман) девиант хулқ-атвор асосан индивиднинг реал ўзаро хулқий ривожланиш механизими орқали оғиш ҳолатлари кўзга ташланади. Криминал хулқ тўлиқ жинойятчилик дейиш мумкин. Мисол учун одам ўлдириш, номусга тегиш, ғайри инсоний ҳаракатларни барчаси дунё мамлакатларида оғиш ҳисобланади. Бунга эътибор қилганда шуни инобатга олиш керакки, уруш чоғида одам ўлдириш бундан мутасно. Делинквентни анъанавий тушинишда ҳукукбузарлик ёки ноқонуний фаолиятлар назарда тутилади, бу жинойй жавобгарлик эмас унгача бўлган жараёнлардаги хатти-ҳаракатлардир. Немис тилида “делинквент” термини барча нормадан оғиш ҳолатларни англатиб жинойй кодексга қаратилади. Барча юридик жазоларда ҳаракатлар мумтоз илмий ходимларнинг фикрларича шахсан вояга етмаганлар жинойятчилиги деб делинквент хулқ-атворни айтишади, воягаётмаганлар-криминаллиги. Личко делинквент хулқ-атворни кам жамоатчилик фаолияти деб таърифлайди, ўзи учун жинойй жазони хавфли ҳисобламайдиганлар: мактабдан қочишлар, майда безориликлар, таҳқирланишда ожизлик ва бошқалар. Биринчидан В.В. Ковалев бундай фикрларга қарши чиқади “делинквент хулқ-атвор”ни криминал хулқ – атворга тенглаштиради. Бу девиант хулқ-атвордаги ўсмирларда мақсадга мувофиқ равишда иккига бўлинади - делинквент ва ноделинквент. Делинквент хулқ-атвор тушинчасини таърифлашда яна бир тенденция айбдорлик, майллик ва ноқонуний психологик ҳолатлар. Делинквент хулқ-атвор қуйидаги хусусиятларга кўра баҳоланади: тажавузкорлик (турли кўринишдаги агрессив ҳаракатлар), ўғирлик, ота-она ва ўқитувчилар билан қўпол муомалада бўлиш, ҳайвоналар ва ўздан кичикларга зулм қилиш, беҳаёлик ва қўполлик кабилар. Одобсизлик доирасидаги ҳодисаларнинг бир қанча сифатларни белгилашда аморал (ахлоқ нормалари ва умуминсоний қадриятларга қарши) делинквент ва аморал хатти-ҳаракатлар чегарасини аниқлаш бироз мушкуллик туғдиради. Ўз таърифига кўра эса делинквент ва криминал ҳаракатлар ҳам ўхшашдир. Булар орасидаги турли баъзи фарқларни инобатга олмасак айтиш мукинки жинойчилик ва делинквент хулқ-

атворнинг иккаласи ҳам жамиятга қарши қаратилган, аморал эса ижтимоийликка. Аморал хулқ-атвор оғма шаклда акс этади, делинквент ва криминал ҳаракатларга ундайди. Оғма хулқ атворнинг яна бир классификация мавжуд: ижтимоий (аморал деструктив, сиёсий жиноятчилик), делинквент (криминал) ва кўпинча меъёрий.

Учунчи умумий девиант хулқ –атвордаги классификация типлари: жиноятчилик, фоҳишабозлик, ўз жонига қасд қилиш, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик. Бу типлар турли кўринишдаги хасталнишлар билан ифодаланади. Эътиборсизлик, турли оғма ҳаракатлар, жамият ҳодисаларига нисбатан бепарво (мисол учун болани олдириш ва турли маданиятларда турли даврларда гомосексуализмга муносабат).

Ўсмирлар орасида асосан оғма хулқ-атворнинг қуйидаги кўринишларини қайд қилиш мумкин:

1. Ўқиш ва иш фаолиятидан бош тортиш. Мактабда дарслардан қочиш, доимий тарзда вазифаларни бажармаслик, дарс давомида эътиборсиз бўлиш, ўқишни давом эттиришни хохламас.
2. Ноформал гуруҳларнинг жамиятга қарши кайфиятда бўлиб туриши;
3. Жамиятга қарши мажбурий фаолиятлар. Булар тажавузкорлик, ўғрилик, талончилик, мол-мулка зарар етказиш ва йўқотиш шунга ўхшаш фаолиятлар;
4. Жамиятга нисбатан ғаразгўйлик фаолияти. Майда ўғирлик, кичик чойқовчилклар, товламачиликлар шаклида акс этади;
5. Жамиятга қарши сексуал ҳаракатлар. Бу кўринишдаги оғма хулқ-атвор бутунлай беҳаёлик, ахлоқсиз сексуал ҳаракатлар, йўналишлари одатий жинслар орасида;
6. Алкагол махсулотларини истемол қилиш;
7. Гиёҳванд моддаларни итемол қилиш;
8. Уйдан қочиб кетиш ва дайди бўлиш;
9. Ўйинларга берилувчан;
10. Бошқа кўринишдаги оғма хулқ-атворлардир.

Делинквент хулқли одамлар ўзларининг ички зиддиятларини невротикларга ўхшаб ҳимоя механизмлари билан кўриқлай олмайдилар. Лекин улар

шизофреникларга ўхшаб иллюзиялар дунёсига чекиниб, реаллик билан ўз алоқаларини узмайдилар ҳам. Ички зўриқишга бардош бериш учун улар ички касалликка ҳам мурожаат қилмайдилар. Шундай бўлса ҳам улар ҳар ҳолда реаллик билан алоқани узадилар ҳамда таъқиб қилинадиган, давлат томонидан ва қонун йўли билан жазоланадиган таъқиқланган ҳаракатлар содир қилиш йўли билан ўз ички воқеликларидан қутиладилар.

Агар бундай одамларнинг ҳулқ стереотипларига назар ташланса, уларнинг болалигида психоз ёки психосоматик касаллик билан оғриганларга ўхшаш муносабатларнинг жароҳатловчи бузилишини кузатиш мумкин. Бундай одамларни ёшлигида яхши кўришмаган, суйишмаган. Ҳеч бўлмаганда уларга эътибор беришмаган, уларнинг тарбиясини “қўлдан чиқаришган”, бундай одамлар етишмовчилик экстремал ҳолатини, катталар томонидан мулоқот ва эътибор дефицитини бошдан кечиришган. Бунинг фожиали оқибати эса – рухий тузилишдаги кучли етишмовчилик бўлган.

Бундай аҳволга яна қўшимча жароҳатловчи ҳодисалар: болаларга нисбатан шафқатсиз муносабат (жисмоний жазо) ёки уларнинг рухий шафқатсизлик ва бефарқлик шароитида тарбияланишлари ҳам қўшилиши мумкин. Делинквент ҳулқ тарбияда жазолаш усули билан узвий боғлиқ. Шундай муҳитда ўсган бола жазолаш ва шафқатсиз муомала ҳақидаги билимдан бошқа нарсани ўзлаштирмайди. Бундай тарбия қурбони кейинчалик ўз тажрибасини бошқа одамларга ҳам тарқатади, “агрессор билан идентификация” қилиш ҳодисаси содир бўлади. Жиноятчи ўзи билан болаликда нима қилишган бўлса, ўз қурбонлари билан ҳам шундай йўл тутди.¹

Делинквент ҳулқли шахс рухий тузилишини ўзлигини йўқотиш қўрқуви, бировни яхши кўрмаслик, яккаланиш, маъносизлик, ожиз ғазаб ва умидсизлик билан боғлиқ оғир кечинмали психик ҳолатлар ташкил қилади. Агар бундай шахс ўзига ўхшаган одамлар билан бир гуруҳга бирлашса, ўз шахсий вазиятининг чидаб бўлмаслигини унутиши осон кечади. Агар улар биргаликда жиноят содир

¹ М.Отажанов. Психоанализ асослари. Тошкент “Ўзбекистон” 2004

қилишса, бундай жиноят одатда жамият вакилларига қарши қаратилган бўлади. Гуруҳ иштирокчилари энди тарбияни сўзма-сўз тушуниб, бир вақтлар оналари уларга нисбатан қўллаган тарбиянинг қурбонлари бўлишдан қутуладилар. Шу билан бирга улар энди ўзларининг аҳволини қониқтирадиган машғулот билан шуғулланишга йўл қўймаётган турли инстанцияларнинг қурбонлари ҳам эмаслар. Энди улар фаол ҳаракат қилаётган айбдорлардир. Чунки бундай одамлар ўз тасаввурида ҳеч бўлмаганда ўз хоҳиши билан қонунни оёқости қилаётганидан ҳам қониқиш ҳосил қилиши мумкин.

Кўп ҳолларда қасос фантазиясига яна улуғлик ва дабдабазлик фантазияси ҳам қўшилади. Делинквент ҳуққ шахсга ўзини давлат ва жамиятнинг ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органларига қарши тура оладиган одам деб тасаввур қилиш имконини беради.

Хулоса қилиб айтганда, шахс ривожланиши жараёнида навбатдаги ўзга хос оғма ҳуққ-атвор параметрларини белгилаш мумкин: мақсадсиз яшаш, бепарволик, уларнинг келажакка интилишлари аҳамиятсиз оддий қизиқишлар орқали сезилиб туради, умумқабул қилган барқарор қадриятлар улар томонидан рад қилинади, ўқишга билим олишга интилиши сўнади. Ўсмир делинквентлиги асосан тенгдошлари билан муносабатларда акс этиб, атрофдаги нормал ёшлар билан аълоқаларга ҳам салбий таъсир қилади. Бу ўсмирларнинг кўпчилигининг оиласида носоғлом психологик муҳит ҳуқумрон. Асосан ўғил болалар ўртасида юзага келадиган оғма ҳуққ-атвор 50% ичкиликбозликка берилиш орқали юзага келади, бу ўсмирлардаги ижтимоий муносабатлар юқори даражада конфликтли бўлади.

Хусусан, делинквент ҳарактердаги ўсмирларнинг ҳарактерида ўзгаришлар бўлишига гувоҳ бўлишимиз мумкин: атрофдагилар билан конфликтга бориш, ўзидан катталар айтганларини қилмаслик, аксарият ёшларнинг эҳтиёжларининг камайиб кетиши. Ўзини намоён қилиш ва ўзининг қониқтирмаган томонлари воситасида туртиб чиқади. Девиант типдаги ўсмирлар ўз атрофларидаги нормал типдагилар билан муносабабатларда уларга салбий таъсир қилишадилар.

Девиант ҳуққ-атворнинг навбатдаги кўринишлари қуйидагича белгиланади.

- криминал хусусиятлар аста-секин йиғилиб шахсда аълоҳида оғир салбий жиҳатларни йиғилишига олиб келади;

- махсус ҳолат ва фаолиятларнинг тўғри келиш омиллари, тўғирланиш ўтказиш ва ўзаро криминал сифатлар унинг ривожланиши ва "Тўғрилаш" ва ўзаро криминал сифатлар уларнинг ривожланиши ва қайд қилиниши;

- таълим шароитларининг таъсири ва криминал хусусиятларнинг йиғилиши ўсмирлар ривожланиши жараёнига салбий таъсир кўрсатади. Очик ойдин савол пайдо бўлади, ўсмирларда хулқ-атворга тегишли муносабатларни куриш орқали жамият меъёрларида қарама-қаршиликка дуч келинади. Ўсмирнинг мантиқсиз режасиз, юқори даражада тафаккурсиз ривожланиши ўсмирга девиант хулқ бўлишини таъминловчи асосий омиллардан биридир. Девиант тип ўсмирларда ўзига хос хусусият бу ўзини ўрнини оламга маълум қилиш дунё унга қараб боқишини истайдилар бу эса девиантликнинг махфий типи. Улар ўзларини яхши деб ҳисоблашадилар ҳар қандай номақбул ҳаракатларга нисбатан салбий муносабатда бўладилар. Уларни айтиш мумкин бўлса, аросатда қолган одам дейишимиз ҳам мумкин. Девиант хулқ-атвор типдагиларда ҳам виждон, ўз-ўзини назорат қилиш, ҳиссиёт ва сезиш каби ҳислатлар бор. Улар ҳам ўзларини ҳамма каби ҳис қиладилар лекин ижтимоий эмас балки руҳий меъёрларга риоя қиладилар. Улар нормал ўсмирладан тафаккур жиҳатдан паст бўладилар. Асаб тизимида турли бузилишлар бунда ўсмирлар девиантлигини қўзғатиши мумкин: ҳиссиёт, конфликт, агрессия, беқарорлик ва бошқалар.

Юқоридаги фикрларга таяниб шуни айтиш мумкинки, ёшларни баркамол қилиб тарбиялашда девиант хулқ-атворга хос бўлган белгиларни намоён бўлиши олдини олиш зарур аҳамият касб этади.